

Мұхатова О.Қ.
«Авеста» – ежелгі дәуірдің
тарихнамалық дерегі

Мақалада бұрын-соңды қазақ тіліне аударылмаған зороастризм дінінің қасиетті мәтіндер жинағы Авестаның мазмұны талданады. Тарих жазуда күнделікті мифтік білім мен діни көзқарастарға, яғни провиденциализмге, тарихи үдерістерді идеалистік түсінуге негізделген шығарманың пайда болуы және құрылымы көрсетіледі. Ежелгі дәуірдің тарихнамалық дерегі болып саналатын «Авестадан» үзінділер келтіріліп, оның құрамдас бөлігі болып табылатын әнұрандарының: Арідби-сұра, Күнге, Митраға, Ашиге, Бертырагна, Қобара, Видебдат мазмұны ашылады. «Авестаның» мазмұны – жер бетіндегі жақсылық, игілік атаулыны дәріптеу екендігіне назар аударылған. Шығарманың өне бойынан адамзаттың ең құнды қасиеттері зороастризмдік этиканың басты үштігі: игілікті ой, игілікті сөз және игілікті іс екендігі дәйектелген. Авестаның маңызына баға берілген.

Түйін сөздер: ежелгі дәуір, тарих жазу, провиденциализм, зороастризм, Авеста, тарихнамалық дерек, көзқарастар, әнұрандар, Күнге әнұран, Митраға әнұран, Арідби-сұра, Бертырагнаға, Ашиға әнұран, Қобара, Видебдат.

Mukhatova O.H.
«Avesta» – historiographical
source of Antiquity

The article analyzes the content of a set of sacred texts zoroastri-cheskoy religion – Avesta, which until recently has not been translated into the Kazakh language. Showing the appearance and structure of the works which was founded in the writing of history on ordinary knowledge of mythological, religious outlook, ie on providentialism. Excerpts from «Avesta», which is considered a source of historiographical era of antiquity, disclosed the contents of its component parts – such as Hymns: Ardivi-sura, Sun, Mitra, Asha, Vertragna (the god of war and victory), Pharn, Bendidat. Attention is drawn to the fact that the content of the «Avesta» is the praise get here, good on the ground. It is proved that all the works of the content is threefold ethic of Zoroastrianism, the most valuable qualities of humanity: good thoughts, good words and good deeds. The estimation of the value of the Avesta.

Key words: Antiquity, the writing of history, providence, Zoroastrianism, Avesta, historiographical source views, hymns, Ardivi-sura, Sun, Mitra, Asha, Vertragna (the god of war and victory), Pharn, Bendidat.

Мухатова О.Х.
«Авеста» –
историографический источник
эпохи древности

В статье анализируется содержание свода священных текстов зороастрийской религии – Авесты, который до последнего времени не был переведен на казахский язык. Исследуются появление и структура сочинения, которое было основано в историописании на обыденно-мифологическом знании, религиозном мировоззрении, т.е. на провиденциализме. Приводятся отрывки из «Авесты», который считается историографическим источником эпохи древности, раскрывается содержание составляющей ее части – гимнов, таких как: Ардвиги-сура, Солнцу, Митре, Аши, Вэртрагна (бог войны и победы), Хварно, Бендидат. Обращается внимание на то, что содержание «Авесты» – это восхваление доброты, блага на земле. Обосновано, что все содержание сочинения составляет триединая этика зороастризма самые ценные качества человечества: благая мысль, благое слово и благие поступки. Дается оценка значению Авесты.

Ключевые слова: эпоха древности, историописание, провиденциализм, зороастризм, Авеста, историографический источник, взгляды, гимны, Ардвиги-сура, Солнцу, Митре, Аши, Вэртрагна (бог войны и победы), Хварно, Бендидат.

**«АВЕСТА» –
ЕЖЕЛГІ ДӘУІРДІҢ
ТАРИХНАМАЛЫҚ
ДЕРЕГІ**

Қазақстан тарихы бойынша ежелгі тарихнама сол дәуірдің өзінде қалыптасып, жетілді. Тарихнаманың қалыптасуына ықпал еткен факторлардың бірі діни наным-сенім болып табылады. Дүниені жаратушы күштің бар екендігі туралы көкарастар адамзаттың басынан кешкен оқиғаларын діни тұрғыда түсіндіруге ұмтылдырды. Сондықтан да тарихты жазуда діни ұстанымдармен қатар мифтік көзқарас бірге жүрді. Осындай негіздерде ежелгі дәуірде бірқатар шығармалар жазылып, олардың кейбіреулері (мәтіні толық болмаса да) бізге дейін келіп жетті. Сондай шығармалардың бірі – «Авеста». Авеста Зороастра дінінің қасиетті кітабы, «Авестаның» дүниеге келуіне байланысты түрлі көзқарастар бар. Солардың бірі «Авеста» Иран жерінде Аршак дәуірінен басталған және әсіресе Сасанилер кезінде бірнеше діни реформалар барысында қалыптасқан қағида болып табылады. Авестаның мәтіні көне парсы тілінен өзгеше және бірқатар белгілері бойынша неғұрлым кейінгі шығыс иран (соғды, хорезм, сақ және т.б.) тілдеріне жақын көне иран тілінде жазылған деп санайды. Екінші біреулері «Авеста» бастапқыда шамамен 1000 жыл бойы ауызша беріліп келген Авеста мәтіні Сасанилер кезінде қалыптасқан парсы (арамей әліпбиі негізінде) әліпбиімен, содан соң соның негізінде жасалған фонетикалық жазбамен тұңғыш рет бізге салынған болса керек деген пікірді алдыға тартады. Үшіншілері Ахеменид кезеңінің өзінде Авестаның мәтіні жазылған. Ол 12 мың сиыр терісінде алтын сиялармен Персепольдық сарайларда сақталған болатын. Бірақ бұл жазу А. Макендонский шапқыншылығында жойылды деп айтылады. Содан кейін Шапур I тұсында бұл киелі кітап қайта өңделді деген көкарас танытады. Авестаның қай жерде, қай кезде жазылғаны туралы мәселенің дауы әлі бар [1]. Бізге дейін жеткен Авеста мәтіндерінің мерзімі ерте дегенде XIII ғасыр деп белгіленеді және ол бастапқы мәтінінің жартысына жетпейді. «Авестаның» мазмұны провиденциализмге негізделген, осыған орай ежелгі дәуір тарихының тарихнамасындағы орны ерекше. Ғылымда «Авеста тілі» деп аталатын көне тілде біздің заманымыздан бұрынғы III ғасырда хатқа түсірілген. Сасани әулеті заманында (3-7 ғасырлар) Авеста 21 кітаптан құралған. Біздің заманымызға соның төрттен бірі ғана жетті. Олар екі нұсқадан

тұрады. 1-нұсқасы әр түрлі кітаптардағы мінежаттар. 2-нұсқасы дінге, құқыққа, табиғатқа, дүние жаратылысына байланысты әуендерден, дұғалардан, ән-ұрандардан тұрады. Бұл Шығыс халықтарының көпшілігінің тарихына, мәдениетіне, дініне, ауыз әдебиетіне қатысы бар ортақ жәдігерлік. Авестаны зерттеген ағылшын ғалымы Мэри Боис: «заратуштрашылдықтың негізін қалаған Заратуштра – көшпелі Азия даласының, ұлы Еділдің шығыс жағын мекендеген тайпалардан шыққан» деген. Василий Бартольд, Александр Маковельский, Александр Бернштам, Әлкей Марғұлан Авестаны жасауға сақ, скиф, ғұн, қаңлы тайпалары қатысқандығын айтады. Авеста – Заратуштра (грекше – Зороастра) пайғамбардың рухани ілімі мен құдайға құлшылық ету уағыздары. Мазмұны 2 мың жыл ішінде (біздің заманымыздан бұрынғы 3-1 мыңжылдықтар арасы) қалыптасқан [2]. Авестаның көп бөлігі жоғалған, ұмытылған. Ғалымдардың болжамынша, 1/7 бөлігі ғана біздің заманымыздың III ғасырында Аршак әулеті дәуірінде жинақталып, кітап етілген. Көптеген ғалымдар авеста Иранда Сасани әулетінен шыққан I Хосроу шаһ тұсында жазылған деп есептейді. Шындығында ол бұл дәуірде қасиетті саналғанымен, ұмытылған тілде жазылған. Көпшілік түсіне алмағандықтан діндарлар оны сол кездегі әдеби тіл – пахлауий тіліне аударып, көп түсіндірмелер қосқан. Аударманың көлемі өте үлкен болғандықтан діндарлар күнделікті пайдалану үшін Кіші Авестаны жасады. Оған Үлкен Авестадан іріктеп алынған дұғалар кірді. Авестаның барлық діндерге, бүкіл дүниежүзілік өркениетке үлкен әсері болды [1]. Мысалы, қазақ халқы жыл басын Наурыздан бастайтыны осының бір көрінісі.

Авеста (Ясна, Яшты және Вендидат) әлеуметтік-саяси құрылыс, әдебиет және дін туралы мәселелерді қозғады. «Абаста» (Авеста) шамамен осыдан 4000-5000 жылдай бұрын өмір сүрген Заратуштра деп аталып кеткен («Жаратушы», оның басқа бір «Зоратуштра» деген аты «Зор-от ұстаушы» деген нұсқаларға келеді) пайғамбардың «отқа табыну» дінінің негізін салушының ілімі болып табылады. Белгісіз тілде жазылған Авестаны тек жас ғылым француз Анкетиль Дюперон (1731-1805) XVIII ғасырда Индияға барған сапарында ашқан. Ол 1754 жылы Оксфордта сақталған Авеста жазбасының бірнеше беттерін қарастырып, Индияға баруға шешім қабылдады. Индияда 6 жылдың ішінде А. Дюперон зороастризм дінін қабылдағандармен достасып, олардың сеніміне кірді. Сол арқы-

лы парсы діни әдет-ғұрыптарымен танысты, қасиетті мәтіндерін оқуын үйренеді. 1761 жылы А. Дюперон Парижге оралғаннан кейін сол жиналған материалдарын қарастырып, нәтижесінде Авестаның аудармасын жасады, осындай жолмен ғылымға ежелгі парсы тілінің маңызды ескерткіші ашыла бастайды. Осы кезден бастап Авеста көптеген басқа тілдерге аударыла бастаған [1]. «Авестаны» орыс тіліне аударғандардың бірі – И. Стеблин-Каменский. Ал тұңғыш рет қазақ тіліне аударған – С.И. Оспанов. Зерттеуші бұл отқа табыну дінінің алғашқы шығуы прото немесе ескі түркі тілінде дүниеге келгендігін көрсете келе «Авеста» – «А баста», яғни «дүниенің о баста жаратылуы туралы» деген сөзден туындаған деп есептейді [3]. «Авестаның» мәні мен мазмұнын және тарихи дерек ретіндегі маңызын түсіндіруде С.И. Оспановтың түсіндірмелеріне сүйеніп, автордың пікірлері мен тұжырымдарын келтірдік.

Зороастризм дінінің қасиетті мәтіндер жиынтығы «Авеста» – тарихи үдерістерді идеалистік түсінуден туындаған өлең сөзбен жазылған туынды. Шығарманың басты идеясы дүниені жаратушыны мойындау және оған табыну. Мұның өзі тарихты жазуда күнделікті мифтік білімнің негізгі тәсілге айналғанын дәлелдейді. Тарихты жазудың тәсілі – діни көзқарас шығарманың басынан аяғына дейін айқын көрініс тапқан. Оның дәлелі мына жолдар:

«Ізгі Ойым – жарату
Менің, о Заратуштра,
Һәм Ақиқат, ең Үздік, –
Жаратқаным менің.
Һәм бұл Билік Үздіктірген
Жаратқаным менің.
Шапағатты Тақуалық –
Жаратқаным менің» [3, 334-335 бб].

«Авестаның» мазмұны – жер бетіндегі жақсылық, игілік атаулыны дәріптеу. Шығарманың өне бойынан адамзаттың ең құнды қасиеттері орын алған. Игілікті ой, игілікті сөз және игілікті іс – зороастризмдік этиканың басты үштігі. «Игілікті оймен, игілікті сөзбен, игілікті іспен игілікті ойды, игілікті сөзді, игілікті істі мадақтаймын. Барлық игілікті ойларға, игілікті сөздерге, игілікті істерге берілемін және зұлым ойлардан, зұлым сөздерден һәм зұлым істерден безінемін» деген сөйлем осыны анық көрсетеді. Адам үшін ең басты құндылықтар ақиқат, ақыл, парасат, ғылым, бақыт, береке-бірлік, күш-жігер насихатталады. «Ақұра-Мазда үн қатты:

«Менің атым – Сұралған,
О, сенімді Заратуштра,
Екінші атым – Табынды,
Үшінші атым – Пәрменді,
Төртінші – мен Ақиқатпын,
Бесіншіден – Бар-Берекет,
Маздаудан келген ақиқат,
Алтыншы атым – Ақыл,
Жетінші – мен Ақылдымын,
Сегізінші – мен Іліммін,
Тоғызыншы – Ілімдар,
Оныншы – мен Қасиетпін» [3, 330 б.], –

деген өлең жолдары еңбекті аса білімдар адамдардың жазғанынан хабар береді.

«Авеста» бірнеше әнұрандардан тұрады. Солардың алғашқысы «Аридби-сұра әнұраны» [3, 344-372 бб.] – сулардың және құнарлылықтың құдайы Аридбиге арналған. *Аридби* [Аридби] – тура аудармасы, шамамен, «Ығал» – өте ертедегі Әмударияның және оның қамқоршы Құдай аруағының аты. Олар көбіне Сұра [Сура] – «Қуатты, Күшті» және Анақыта [Анахита] – «Дақ түспеген, таза» деген балама эпитеттік атаулармен бірге аталады. Аридби-Сұра-Анақытаға бес тарау арналған. Бұл яшт (естің) балама атауы «Абан-яшт» [парсыша «аб» – «су», «-ан» дей (прото) түркі және протоиран тілдеріне ортақ «көпшені» білдіретін жұрнақ], яғни «Сулардың әнұраны». Ол шығыстық үндіеуропалық өте ескі діни әнұрандарға тән үш бөліктен тұрады: бірінші, («шақыру») құдайдың өзін табынып шақыру; екінші, ең үлкен («баяндаушы») бұрын бұл құдайға қандай атақты патшалар, елбасылары табынғанын, соның арқасында олар қандай жеңістерге, табыстарға жеткендігін баяндайды; үшінші, қорытынды («өтініш, сұрау») бөлімінде құрбандық жасаушы, табынушы осы Аридби-сұра арқылы не сұрайтындығы туралы айтылады [3, 368б]. Авестаны («А бастаны») зерттеушілердің пікірінше, бұл яшт көркемдігі жағынан өте жоғары және әртүрлі деректерге бай яшт деп есептеледі. Келесі «Күнге әнұран» [3, 373-376 б.] – өте қысқа әнұран. Оны И. Стеблин-Каменский Заратуштраның өзі емес, оның кейінгі абыздары, Авестаның алғашқы тілі ұмыт бола бастаған кезде, жалпы Авестаның бөлімдерінде күн туралы жеке әнұран болу үшін жазған дейді. Бұл әнұран күніне үш рет оқылған: ертеңгісін, түсте және кешке. Заратуштралық күнтізбеде айдың әрбір күні белгілі бір құдайларға арналған. Мысалы, Күнге айдың 11-і, Митраға – 16-ы, Аспанға – 27-і күндері арналған. Үшіншісі «Митраға әнұран» – «Миқыр-яшт» [орысшасында «Михр-яшт»] –

Авестаның ең белгілі және көлемді әнұрандарының бірі. Оның ескі бөлімдері кемінде б.д.д. I мыңжылдығының ортасына, тіпті онан да ерте уақытқа кетеді. Митра үнді-ирандық (арийлік), б.д.д. II мыңжылдыққа жататын кезеңдердегі құдайлардың пантеонына (қатарына) жатады. Алғашында Митра тайпалардың арасында жасалған (мысалы, жайылымдар немесе малды суға жығатын жерлер туралы) келісімдерінің орындалуын бақылайтын келісім құдайы деп қаралған. Кейіннен ол келісім бұзушыларға қарсы жасалатын соғыстарды жақтайтын соғыс құдайы деп, алдаушылар мен адалдарды айырып (олардың өлгеннен кейін рухына да үкім шығаратын), әділ үкім шығаруға көмектесетін сот-құдай деп те, сонымен бірге Күннің көктегі жүрісіне көмектесетін күн-құдайы деп те есептелген. Кейіннен «Митра» аты «Миқыр», «Мира» деген иран тіліндегі тек «Күн» дегенді білдіретін мағынада Күнге табыну дінінің атына айналған. Төртіншісі «Бертырагнаға әнұран» [3, 394-411 бб.] – 14-ші яшт Соғыс пен Жеңістің құдайы Бертырагнаға [Вэртрагна] арналған. Бертырагна – «Қорғанды Женуші» дегенді білдіреді. Кейінгі Иран тілінде ол ер адамның атымен Бахрам деп аталатын болған, сондықтан бұл яшт «Бахрам яшт» деп те аталады. Ұранның басында Жеңіс құдайының он көрінісі (инкарнациясы) Заратуштра пайғамбардың алдынан Дауыл, Бұқа, Ат, Бура, Қабан, көркем он бестегі Күйеу жігіт, Барағын құс, Тауқошқар, Таутеке, сымбатты Ер – батыр түрлерінде тізіліп келтірілген. Сосын Бертырагнаның Заратуштраны өзіне беріліп табынғаны және оған құрбандық келтіргені үшін марапаттауы туралы айтылады. Бесіншісі «Ашиға әнұран» [3, 411-427 бб.] – 17 яшт ізгілік тағдыр және бақыттың құдайы Ашиға арналған. Кейіннен гректер Ашиді Тиха (Тихе) деп, ал румдіктер Фортуна деп атаған. Ашидің алғашқы түбірі (этимологиясы) «ар-ти», яғни «әсер ету, жетістік, сыйлық, тақуалыққа марапат, ісіне қарай табысы» деген мағыналарды білдірген. Ол Заратуштра пайғамбардың өзі енгізген Гаттардағы өлең жолдарында игі ойға, игі сөзге, игі істерге байланысты жиі қолданған. Әнұрандағы кейбір қосалқы баламалар, қосымшалар кейіннен енгізілген болуы керек. Әнұран бұл өмірдің, Ізгілікті Аши берген ізгілік жақтарын мадақтаудан басталады. «Қобараға [Хварноға] әнұран» [3, 427-451 бб.] – Жердің құдайы Замға арналған деп есептеледі. Бірақ жердің жаралуына тек таулардың пайда болуы туралы бастапқы шумақтар ғана арналған. Ал онан кейін Қыбарнаға – киелілікке [харизмаға],

яғни «құдайдан келетін бақыт пен құдіретті күш-қуаттың мәніне ие болуға» арналған. «Видебдат» («Бендидат») [3, 451-468 бб.] – «Абастаның [Авестаның]» үлкен және күрделі бір бөлігі. «Географиялық поэма». Зороастризмдік түсінік бойынша, барлық әлем жеті бөлікке бөлінеді. Мәселен, Кукариэ [Хукарья] – Қара [Хара], Қарати [Харати] тауының биік шыңы. Борукаша [Ворукаша] – сөзбе-сөзі «Кең тілінген», «Кең қиындылары, атырауы бар» – теңіз аты, зороастрлық аңыздарда әлемдік мұқит, ал негізінде Арал, Каспий теңіздері немесе Балқаш көлі туралы (ескі ирандық тілде Борукаша деп айтылады. Туындыда Йема туралы аңыз қоса берілген. Аудармашы пікірінше, Йеманың бейне-образы ертедегі үндіеуропалық кезеңге кетеді. Атаудың алғашқы мағынасы – «жұп», «егіз» – Күннің балалары туралы, жалпы үндіеуропалық алғашқы ағайынды – егіздер бейнесімен байланыстылығын көрсетеді. Йема Ведадағы Йамамен [Яма] (тіке мағынасы «егіз»), өзінің егіз апасы Йамимен адамзаттың алғашқы бастауын құрады, ал Күннің баласы Бибасбата (абастада Бибақбант) кейіннен ол дүниенің патшасына айналады. Үндіран қауымдастығы дәуірінде Йема туралы өте әртүрлі халықтарда әр түрлі түсініктер қалыптаса

бастады: солтүстік құдайы, құдайлар пантеонының [жүйесінің] пірі [біріншісі], ол дүниенің ең құдайы, «алтын заманның» патшасы, мәдени қайраткер және т.б. Осындай әртүрлі өзара байланыссыз түсініктерден зороастрлық дәстүр өзіндік біртұтас аңыз қалыптастырды. Бірінші бөлімінің басты мазмұны үндірандық Йема – адамдардың өлмейтін өмірі һәм байлықта, һәм амандықта болған «алтын заманның» патшасы туралы аңыздарға сүйенген. Екінші бөлімінде Йема өркениеттілікті дамытушы кейіпкер, бірінші болып өліп, адамдарға ол дүниеге қарай жол салушы және сол арқылы ол дүниенің басты құдайы болғандығы; сонымен бірге тақуалардың ол дүниедегі өлілер патшасының тұрағындағы масатты, шадыман ғұмыры туралы және алғашқы эсхотологиялық, – ұлы қыс түсіп, онан соң еріген қар-мұздан топан су көтеріліп дүниенің ақыры болатындығы туралы, аңыздардың ырғақ-нұсқалары байқалады. Сонымен қатар бірқатар дұғалар да берілген. Мысалы, «Ясна» – малшыны қолдау туралы дұға.

Осылайша «Авеста» тарихи дерек ретінде ғана емес, тарих жазуда идеалистік ұстанымның орын алғандығын және ежелгі тарихи ойдың деңгейін зерделеуге көмектеседі.

Әдебиеттер

- 1 <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/2959>
- 2 <https://kk.wikipedia.org/wiki/Avesta>
- 3 Тарих адамзат ақыл-ойының қазынасы. Он томдық. 1 т. Ежелгі Шығыс. – Астана: «Фолиант», 2005. – 325-468 бб.

References

- 1 <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/2959>
- 2 <https://kk.wikipedia.org/wiki/Avesta>
- 3 Tarikh, adamzat aqyl oyunyn qazynasy. On tomдық. I t. Ezhelgi Shygys. – Astana: «Foliant», 2005. – 325-468 bb.